

UDC 94(477.75)''17'':314:297

TO THE QUESTION OF THE NUMBER OF MUSLIM TURKISH POPULATION IN CRIMEAN KHANATE OF THE 18th CENTURY

N. Seityagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

seynar@i.ua

Question concerning the number of Muslim Turkic population in the Crimean Khanate on the eve of Russian conquest in the 70's of the 18th century is important for understanding of the history of the Crimea and the Crimean Tatars, as well as the history of development and decay of the Golden Horde Turkic civilization. For the first time this question was raised in the work of F. F. Lashkov in 1916. He believed that during the Crimean Khanate, "the degree of population of the country was not appropriate to the physical conditions that this country". In the 1920s the A. Markevich supported an idea of Lashkov and tried to substantiate the additional arguments. These researchers believed that the population of the Crimean peninsula in the Khan period was slightly higher than 300 thousand people. Nearly at the same time, A. Ozenbashli had another view – he argued that more than 3 million people lived in the Crimean Khanate.

In this article the testimonies of contemporaries regarding the population size in the Crimean khanate, as well as the data of the Crimean historical works are considered. The research substantiates the expediency of calculating the population of the Crimean Khanate on the basis of information about the number of troops, considering the criteria for calculating and choosing the coefficient to be used in calculations. On the basis of the data derived from these sources, the number of Khanate population in the final stages of its existence is calculated. It was found out that the first significant reduction of the population of the Khanate occurred at the last Crimean Khan Shahin Girey in 1777. It was established that the population of the Crimean Khanate in the period up to 1777 was about 1.44–3.2 million people, of which 0.9–2.4 million were Crimean Tatars and 540–800 thousand were Nogai.

Keywords: coefficient, Crimean Khanate, Crimean Tatars, extended family, household, Nogai, nuclear family, number of troops, population

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ТЮРКСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Н. С. Сейтяг'яєв

Питання про чисельність мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві напередодні російського завоювання в 70-х рр. XVIII ст. має важливе значення для розуміння історії Криму і кримських татар. У більш широкому сенсі це один із ключів до розуміння історії розвитку та занепаду золотоординської тюркської цивілізації, оскільки Кримське ханство, яке було одним зі спадкоємців Золотої Орди, зберігало державний статус значно довше від інших країн, що виділилися зі складу цієї євразійської імперії. Відповідно, воно довше від інших держав зберігало

© 2019 N. Seityagyaev; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

найважливіші елементи державного устрою, системи управління, військової організації, суспільного укладу, традиційного побуту різних етнічних груп, що вийшли з Улусу Джучі, і довше від інших приваблювало та утримувало у своїй орбіті тюркські роди, племена і племінні об'єднання, які колись склали державотворчий етнос Золотої Орди.

Вперше на важливість питання про чисельність мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві з точки зору оцінки рівня і життєздатності тюркської державності в Криму вказав у 1916 р. відомий російський дослідник історії Криму Ф. Ф. Лашков. Він був переконаний, що “політична і громадська структура монгольської народності, яка осіла тут, мало сприяла внутрішньому її розвитку, і не дивно, якщо ступінь населеності країни не був відповідним до тих фізичних умов, якими обдарована ця країна, і далеко нижчим від того рівня, якого можна було б очікувати, маючи на увазі багатолітнє і настільки складне життя Криму при безперервному тут схрещуванні народів” [Лашков 1916, 158].

Вказане твердження Ф. Ф. Лашкова впливало не стільки з наукового аналізу джерел, кількість яких у його час була обмеженою, скільки з поширених у дореволюційній російській науці уявлень про походження кримських татар від монголів, які осіли в Криму, про їхній надзвичайно низький культурний рівень та ін. Пізніше, наприкінці 1920-х рр., тобто вже за радянських часів, переконання Ф. Ф. Лашкова було знову взято як постулат у роботах авторитетного кримського краєзнавця та архівіста А. І. Маркевича [Маркевич 2003, 165].

Таким чином, представники російського краєзнавства на півострові, продовжуючи традиції консервативної російської історіографії, обстоювали у своїх роботах думку про культурну та духовну неспроможність Кримського ханства, висували як аргумент низьку чисельність його населення. Ф. Ф. Лашков сумнівався в тому, що чисельність населення в Криму в 1770 р. становила 500 тисяч жителів, як це було зазначено в листі правителя Таврійської губернії в 1784–1788 рр. графа В. В. Каховського до Мехмед-аги, колишнього дефтердара останнього кримського хана Шагін Гірея. Краєзнавець спочатку визнав достовірність даних Тунманна щодо чисельності населення ханства в 400 тисяч осіб, але пізніше і ця цифра здалася йому завищеною. У результаті він визначив чисельність кримськотатарського населення в Криму в період його приєднання до Росії числом “не менш ніж 300 тисяч” [Лашков 1896, 52, 53; 1916, 159–160].

А. І. Маркевич також вважав дані В. В. Каховського завищеними, водночас припускаючи, що ця цифра могла включати в себе населення всіх областей ханства, а не лише Криму. Не був він згоден і з Ф. Ф. Лашковим. Натомість А. І. Маркевич слідом за С. А. Усовим і Б. П. Вологдиним припускав, що населення Кримського півострова в ханський період “дорівнювало приблизно 260–280 тисячам і ледь перевищувало 300 000 осіб”. А число 400 тисяч осіб, яке було вказане Тунманном щодо 1777 р., він вважав достовірним лише в тому разі, якщо до нього входили також ногайці, киргизи і турки, які жили в Тамані, Прикавказзі і Буджаку [Маркевич 2003, 166].

Як було зазначено вище, число джерел, які використовували дослідники, було незначним. Окрім листа правителя Таврійської губернії в 1784–1787 рр. графа Каховського, у якому йшлося про півмільйонне кримськотатарське населення Криму в 1770 р., Ф. Ф. Лашков і А. І. Маркевич зверталися й до розрахунків головнокомандувача усіма військами в Криму в 1783 р. барона Ігельстрома [Лашков 1916, 159–160; Маркевич 2003, 166–167]. У роботі Ф. Ф. Лашкова використані також повідомлення П. С. Палласа, який першим з російських вчених комплексно дослідив півострів у 1793–1794 рр., і П. Сумарокова. Обидва ці повідомлення належать до самого початку XIX ст. [Лашков 1916, 159–160]. Нарешті, як Ф. Ф. Лашков, так і А. І. Маркевич у своїх роботах спиралися на дані про чисельність населення в

Кримському ханстві, наведені в дослідженні Тунманна. Воно було опубліковане в серії “Велике землеописання Бюшінга” в 1784 р., а також у дещо зміненому вигляді раніше – у Лейпцигу в 1774 р. [Лашков 1916, 159; Маркевич 2003, 166, 167; Тунманн 1936, 7–8].

Як видно з наведеного переліку, лише відомості Тунманна безпосередньо стосуються періоду існування Кримського ханства. Решта хоч за часом і близькі до нього, але належать вже до початку періоду панування Російської імперії в Криму. Тунманн повідомляв, що “в Криму є, ймовірно, близько 400 000 жителів” [Тунманн 1936, 24]. Слово “ймовірно” в цій фразі вказує на те, що автор не мав достовірних відомостей щодо чисельності кримських татар і оперував або неперевіреними, або непрямими даними. На жаль, Тунманн не вказує джерело цих відомостей, а контекст, у якому вони повідомляються, не дає змоги точно визначити, чи стосується ця цифра тільки півострова, чи всієї території Кримського ханства, включаючи його володіння на материку. Крім цього, у книзі Тунманна наведені дані Д. Кантемира щодо 70 тисяч “казанларів або сімейств” кримських татар. А ще далі в тексті повідомляється, що в 1770-х роках лише із жителів Кримського півострова можна було набрати 80 тисяч воїнів [Тунманн 1936, 24, 26].

Дані інших робіт, які були використані зазначеними дослідниками як джерела, набагато менш інформативні. П. С. Паллас відзначав, що “в Криму колись нараховували понад півмільйона жителів”, з яких понад 30 тисяч були християни [Паллас 1999, 147]. П. Сумароков повідомляв, що за кілька років до свого зречення кримський хан Шагін Гірей “розпоряджався щастям і лихом до чотирьохсот тисяч людей” [Сумароков 1805, 109].

Відомості П. С. Палласа є одними з найбільш часто цитованих у тих випадках, коли мова йде про чисельність населення Кримського ханства в останній період його існування. Як було наведено вище, він повторив відомості В. В. Каховського про те, що населення Криму в 1770 р. складалося з 500 тисяч осіб. Водночас П. С. Паллас включив у цю кількість і християн (греків, вірмен і невелику кількість грузинів), які були виведені з Криму в 1778 р. в кількості більш ніж 30 тисяч осіб, а також інше нетатарське населення півострова [Лашков 1916, 160; Паллас 1999, 147]. Ймовірно, саме на цій підставі фахівці статистичного комітету МВС Російської імперії, які в 1865 р. навели дані П. С. Палласа, визнали зазначену ним чисельність населення Кримського ханства завищеною на 50 тисяч осіб і припустили, що в Криму в 1770-х роках проживало близько 450 тис. осіб [Список... 1865, XXXII].

На відміну від даних Тунманна та П. С. Палласа, відомості П. Сумарокова, як і інші згадки початку ХІХ ст. щодо чисельності населення Кримського ханства, не так часто залучаються дослідниками. До їхнього числа, наприклад, належать статистичний опис Таврійської губернії К. Ф. Германа, який був опублікований у 1806 р. і в якому він писав, що населення Криму напередодні російського завоювання становило 600 тисяч осіб [Герман 1806, 189].

Перераховані дані дають змогу висувати різні припущення щодо чисельності населення в Криму в завершальний період історії Кримського ханства. Наприклад, якщо взяти середню чисельність кожної кримськотатарської сім'ї в першій чверті ХVІІІ ст. за 4–5 осіб, як це робив дослідник 1920-х років А. Озенбашли, то відповідно до відомостей Д. Кантемира щодо 70 тисяч “казанларів або сімейств” кримських татар з'ясується, що загальне число кримських татар у Криму в той час становило 280–350 тис. осіб [Озенбашлы 1992, 70]. Якщо ж дотримуватися рекомендації іншого дослідника історії Кримського ханства, І. Отара, і погодитися з тим, що в кожному з цих сімейств було в середньому по 6 осіб, то в сумі буде отримано результат – близько 420 тисяч душ обох статей [Öztürk, İkiel 2001].

З точки зору можливості визначення кількості населення не менш інформативним є повідомлення Тунманна про кількість війська, яке можна було зібрати з одного

Криму (80 тисяч осіб). Припустивши, що мова йде про максимальну кількість воїнів, які в надзвичайних ситуаціях набиралися по одному від кожної оселі (*хане*), і вважаючи, що в кожній оселі тоді було в середньому по 4–5 осіб (згідно з припущенням А. Озенбашли), можемо зробити висновок, що в 70-х роках XVIII ст. на півострові жило близько 320–400 тисяч кримських татар. Відповідно до принципу розрахунку І. Отара ця цифра могла досягати 480 тисяч осіб.

Як бачимо, при подібних розрахунках виходять числа, близькі до даних Тунманна щодо кількості населення Криму (280–350/420 тисяч і 320–400/480 тисяч осіб відповідно). Це наштовхує на думку, що цифру 400 тисяч осіб, яка вказана в його роботі, він також міг отримати в результаті подібних розрахунків. Крім того, розрахунки дають змогу стверджувати, що, коли Тунманн казав про 400 тисяч мешканців Криму, він мав на увазі саме чисельність населення півострова. У цьому разі загальна кількість мусульманського тюркського населення Кримського ханства мала бути вищою від цієї цифри.

Загалом у період 1777–1927 рр. у європейських і російських джерелах повідомлялися такі дані про кількість кримських татар у Криму напередодні анексії півострова: 260–280 тисяч (С. А. Усов, Б. П. Вологдін, А. І. Маркевич), 300 тисяч (Ф. Ф. Лашков), 400 тисяч (Тунманн), близько 450 тисяч (Статистичний комітет МВС Російської імперії), понад 470 тисяч (П. С. Паллас), 500 тисяч (В. В. Каховський) і 600 тисяч осіб (К. Ф. Герман). Сучасні російські дослідники оцінюють чисельність кримських татар у 444 тисячі осіб у першій чверті XVIII ст. і 411,5 тисячі у 60–70-х рр. XVIII ст. Але походження їхніх відомостей неясне, тому що в роботах, які вказані ними як джерела, таких цифр немає [Водарский и др. 2003, 120, табл. 1]. Найімовірніше, автори отримали їх у результаті власних розрахунків.

Значно відрізняється від цих даних цифра, наведена в дослідженні А. Озенбашли. Під час підрахунку кількості кримських татар у Криму в період до російського завоювання він керувався повідомленням барона де Тотта, який був французьким консулом в Кримському ханстві при ханові Крим Гірею (1758–1764, 1768–1769), про мобілізацію кримського війська. Важливо, що Франсуа де Тотт був обізнаною у військовій справі людиною. Відомо про його внесок у зміцнення проток Босфору і Дарданелл проти російського флоту та організацію артилерійської і військово-інженерної шкіл у Стамбулі в 1775 р. [de Tott 1996, 7, 10–11]. Це дає змогу з довірою ставитися до його оцінок чисельності кримського війська, яке він бачив на власні очі, і, відповідно, чисельності населення Кримського ханства.

Як повідомляє А. Озенбашли, барон де Тотт писав, що в 1767 р. хан Крим Гірей, для того щоб зібрати військо у 200 тисяч осіб, зібрав по одному вершнику від кожних чотирьох сімей. Виходячи з цього і вважаючи, що одна сім'я в середньому складалася з 4 осіб, А. Озенбашли визначив, що кількість населення Кримського ханства становила 3,2 мільйона осіб. З його розрахунків випливає, що в Кримському ханстві напередодні російського завоювання було 800 тисяч сімей кримських татар і ногайців. У роботі кримськотатарського дослідника фігурує і ще одна цифра – 4 мільйони осіб [Озенбашлы 1992, 69, 70]. Вона виходить, якщо взяти чисельність кожної родини в середньому за 5 осіб. Таке припущення А. Озенбашли обґрунтував поширенням за часів ханства серед кримських татар багатоженства [Озенбашлы 1992, 70, прим. 2].

Слід зазначити, що в розрахунках кримськотатарського дослідника було допущено помилку. Справа в тому, що Ф. де Тотт повідомляє про наказ зібрати не по одному вершнику з чотирьох сімей, а по три вершники з восьми. У результаті планувалося сформувати три армії, які мали здійснити напад одночасно. Передбачалося, що 40-тисячна армія нуреддіна рушить на Донець, 60-тисячна армія калги буде просуватися по лівобережжю Дністра і 100-тисячна армія під командуванням самого хана піде на Україну [de Tott 1996, 134]. Зауважимо, що хану не вдалося здійснити

задумане. Замість запланованих 200 тисяч він зібрав лише половину – 100 тисяч кримських татар і ногайців. Спершу йому вдалося зібрати лише менш ніж 40 тисяч воїнів Єдисанської і Буджацької (Білгородської) орд. Багато хто з мурз не наважилися виступити в похід через початок зими, за що були відправлені до в'язниці. Під особистою командою хана перебувало 50 тисяч воїнів. 30 тисяч воїнів на чолі з нуреддіном були відправлені до Бахмуту й ще 20 тисяч воїнів на чолі з калгою – до річки Орель. Окрім кримських татар і ногайців, у війську було 20 тисяч яничарів, 7 тисяч сипахів і по 3 тисячі арнаутів і козаків [Петров 1880, 129–130, 134, прим. (**)]. Про те, що загальна чисельність ханського війська становила 100 тисяч вершників, свідчать і інші джерела [Öztuna 1986, 448].

Таким чином, плани Крим Гірея щодо набору 200-тисячного війська вершників, які ґрунтувалися на даних про чисельність населення ханства, не були здійснені. Незважаючи на це, відомості барона де Тотта заслуговують на увагу. З огляду на помилку А. Озенбашли можемо зробити висновок, що, згідно з даними Ф. де Тотта, наприкінці 1769 р. в Кримському ханстві нараховувалося (або вважалося на найвищому рівні, що є в наявності) близько 534 тисяч родин кримських татар і ногайців.

Робота А. Озенбашли є однією з перших спроб (можливо, першою) визначення чисельності населення Кримського ханства на основі даних про чисельність війська. На розрахунки А. Озенбашли відреагував його сучасник і опонент А. І. Маркевич. Він зазначив, що “під час війни ханство могло виставити щонайбільше 80 000 осіб, – і це в разі залучення всіх сил, у разі загального долучення до війська; зазвичай же виходило в похід 10, 12 і щонайбільше 50 000 осіб” [Маркевич 2003, 166].

Відомості, що підтверджують наведене вище твердження А. І. Маркевича, можна знайти і в кримських джерелах. Наприклад, в одному з оповідань Хурремі Челебі йдеться про те, що Мурад Гірей, який був зміщений з ханського престолу і перебував поблизу Ямбола, у бесіді з турецьким сановником Хаджі Алі-пашею, якому було доручено організувати збір війська в Криму, стверджував, що зібрати 100-тисячне військо в межах Криму неможливо [Calabî, 85 зв.]. Однак не слід забувати, що це свідчення належить до певного періоду часу, який потребує додаткового вивчення. Та й у роботі самого А. І. Маркевича наводяться факти, що суперечать його твердженням і даним Хурремі Челебі, на кшталт повідомлення Мартіна Броневського, який відвідав Кримське ханство в 1570 р., про 130-тисячне військо кримських татар у його час і про те, що під час походу Б. Х. Мініха на Крим Перекоп боронило 100 тисяч кримських татар [Маркевич 2003, 166].

З огляду на такого роду суперечності можна припустити, що в певні періоди історії ханства могли виникати проблеми з набором війська. На нашу думку, це могло бути пов'язано не лише з браком населення, що підлягало мобілізації (наприклад, у результаті втрат у ході воєнних дій, епідемій та ін.), а й з економічними причинами – падежем худоби (передусім коней), неврожаєм тощо. Проте, незважаючи на суперечливі дані у свідченнях сучасників, у ситуації, коли відсутні прямі дані про кількість населення Кримського ханства, ідея її обчислення на основі непрямих даних, зокрема кількості війська або селищ, може бути цілком доречною і продуктивною. Для того щоб забезпечити достовірність отриманих результатів, потрібно використовувати чіткі, науково обґрунтовані принципи розрахунків.

Як впливає зі статті Ф. Ф. Лашкова 1916 р., першим у період панування Російської імперії в Криму такого роду спробу вирахування кількості населення зробив головнокомандувач російських військ на півострові барон О. А. Ігельстром. У результаті приблизних розрахунків він дійшов висновку, що в 1783 р. в 1474 селах півострова було всього близько 14 323 осель. Припустивши, що в середньому на оселю припадає по 3 душі, О. А. Ігельстром підрахував, що в селах Криму мешкало 42 969 душ кримських татар [Лашков 1916, 159].

Зазначені дані Ф. Ф. Лашков отримав із відомості О. А. Ігельстрома, яка додається до його рапорту на ім'я князя Потьомкіна від 28 грудня 1783 р. Її дослідник повністю наводить у своїй статті 1886 року “Статистичні відомості про Крим, які повідомив каймакан у 1783 році”. Ознайомлення з відомістю показує, що кількість кримських татар, яка була зазначена в ній О. А. Ігельстромом, відрізняється від наведених Ф. Ф. Лашковим у 1916 р. даних і становить близько 54 510 душ чоловічої статі в 1474 кримських селах [Лашков 1886, 116–117]. Якщо взяти за основу це число і додати до нього 8 415 душ, які, за даними О. А. Ігельстрома, мешкали в кримських містах, і 55 917 ногайців, які займали Перекопський степ, встановимо, що загальна чисельність мусульманського тюркського населення на території колишнього Кримського ханства в 1783 р. приблизно становила 118 842 особи. Якщо ж враховувати дані, які були наведені Ф. Ф. Лашковим у статті 1916 р., то вийде менша кількість – 107 301 особа [Лашков 1916, 159].

Важливим моментом у цих розрахунках є те, що, згідно з даними О. А. Ігельстрома, середня чисельність однієї оселі становила 3 душі чоловічої статі. Ф. Ф. Лашков у статті 1916 року цей факт ігнорує, внаслідок чого створюється помилкове уявлення про 100-тисячне кримськотатарське і ногайське населення колишніх територій Кримського ханства. Водночас у статті 1886 року це спеціально обговорюється: “Але тому, що в числі цих будинків є, без сумніву, й такі, що на одну сім'ю припадає по три подвір'я, то й визначається на всякий будинок приблизно по три душі чоловічої статі, які там мешкають” [Лашков 1886, 102, 104]. Таким чином, у розумінні О. А. Ігельстрома, оселя (або подвір'я) – це три душі чоловічої статі, тобто розширена (складна) сім'я, яка складається з батьківської сім'ї та двох сімей його дорослих нащадків.

Принцип розрахунку, який використовував О. А. Ігельстром, є традиційним для Криму, і, можливо, його було вжито за підказкою когось із колишніх чиновників ханства. Відомо, що в числі осіб, з якими він зустрічався в ході підготовки рапорту, були Ширинський Мехмедша-бей, Кутлуша-ага, який був першим дефтердаром при останньому кримському ханові Шагін Гірею, колишній другий дефтердар Темір-ага, колишній директор ханського монетного двору Абдуль-Хаміт-ага і каймакани [Лашков 1886, 94–95]. Застосування в ханстві подібного принципу підрахунку населення підтверджується джерелом, яке раніше не використовувалося для визначення чисельності населення в ханстві, – повідомленням кримського муфтія Мусаллафа-ефенді, засновника династії Муфтіїзаде [Муфтіїзаде 1899]. У 1786 р. в розмові з Ж. Роммом він повідомляв, що до приєднання до Росії в Криму було “сто п'ятдесят тисяч осель, у кожній оселі жило по 3–4 родини” [Ромм 1941, 44]. У цьому випадку, як і в розрахунку О. А. Ігельстрома, як одиниця рахунку згадуються оселі, у яких жило по 3–4 родини, тобто було 3–4 душі чоловічої статі, які підлягали спеціальному обліку (для оподаткування або для призову до війська). Судячи з усього, такі оселі, у кожній з яких жила розширена сім'я, що складалася з родин батьків та їхніх дорослих дітей, слід відрізняти від нуклеарних сімей, що складаються з подружньої пари і її дітей, які не перебувають у шлюбі. Останні (тобто нуклеарні) сім'ї згадуються в інших джерелах, наприклад, у відомостях барона де Тотта.

У більшості повідомлень різниця між оселею (*хане*) в значенні розширеної сім'ї та нуклеарною сім'єю як одиницями розрахунку спеціально не зазначається. Так само, не знаючи джерел відомостей про чисельність населення в тих чи інших повідомленнях, не завжди можна точно визначити, чи мається на увазі загальна кількість душ населення, чи мова йде про податне населення – голів сімей, тобто фактично про кількість нуклеарних сімей. Це свідчить про необхідність диференційованого підходу до вивчення кожного повідомлення і наукових робіт, які апелюють до них. Наприклад, як було показано вище, відсутність у статті Ф. Ф. Лашкова

1916 р. згадки про те, що в повідомленні О. А. Ігельстрома мова йде про кількість душ чоловічого населення, відразу “скоротила” чисельність населення в Криму в декілька разів.

Якщо взяти отримані О. А. Ігельстромом підсумкові дані (62 925 осіб у Криму) за основу розрахунку, а також відомості Мусаллафа-ефенді про те, що кожна нуклеарна сім'я складалася з 3–4 осіб, можна зробити висновок, що під час російської анексії на півострові проживало від 188 775 до 251 700 кримських татар. Чисельність ногайців (55 917 сімей) становила близько 167 751–223 668 осіб. А загальна кількість мусульманського тюркського населення в ханстві становила в межах 356,5–475,4 тисячі осіб. Ці числа цілком сумірні з цифрами, які наведені в Тунманна.

Якщо слідом за П. С. Палласом взяти кількість немусульманського населення ханства приблизно за 30 тисяч осіб, то отримана сума (386,5–505,4 тисячі осіб) близька також до даних П. С. Палласа і В. В. Каховського. Водночас чисельність кримськотатарського населення, яка була обчислена на основі даних О. А. Ігельстрома, так само як і його чисельність, яка зазначена в європейських та російських джерелах і дослідженнях кінця XVIII – початку XIX ст., є значно меншою від кількості, одержаної на основі повідомлення Мусаллафа-ефенді. Згідно з даними останнього, напередодні російського завоювання тільки в Криму в 150 тисячах домів мешкало по 3–4 родини, у кожній з яких було по 3–4 особи. У сумі це дає близько 1,35–2,4 мільйона осіб. Зважаючи на те, що приблизна кількість ногайців становила 200 тисяч сімей, і припустивши, що в цих сім'ях також було по 3–4 особи, отримаємо загальну чисельність ногайців у Кримському ханстві в межах 600–800 тисяч осіб. А загальна чисельність населення Кримського ханства на основі даних муфтія Криму буде в межах 1,95–3,2 мільйона осіб.

Зрозуміло, що наявна розбіжність даних щодо чисельності населення Кримського ханства потребує більш обґрунтованого пояснення, ніж прості голослівні твердження про традиційне завищення чисельності населення в ханстві. Уточнити чисельність кримськотатарського і ногайського населення Кримського ханства можна на основі даних про кількість війська. Але для цього, як це можна бачити на прикладі відомостей Ф. де Тотта, крім чисельності війська, необхідно знати також, із якого числа сімей або осель набирався один воїн. Однак такі дані, як правило, у комплексі не зустрічаються. Стосовно останніх років історії Кримського ханства вони зустрічаються лише у Ф. де Тотта. Як було показано вище, згідно з його даними, Крим Гірей доручив набрати по 3 воїни з кожних 8 осель і всього планував зібрати таким чином 200 тисяч воїнів.

Існували й інші принципи набору. За даними кримськотатарських та європейських джерел, “згідно з вимогами випадку й постановами приватної наради хана” військо могло набиратися по одному воїну з одної, двох, трьох, чотирьох, п'яти, п'ятнадцяти й двадцяти осель [де Пейссонель 2009, 33; Calabî, 88 зв., 95, 104 зв., 112 зв., 128, 128 зв.]. Існувала й загальна мобілізація (*нефір-і 'амм*) [Calabî, 51, 94 зв., 104 зв., 120]. Однак поки ще важко з упевненістю казати, чи означало це призов абсолютно всіх чоловіків, які були здатні носити зброю, чи так називався обов'язок надавати по одному воїну з кожної оселі.

Як повідомляється в “Історії Челебі-акая”, напередодні набору військ у країні проводився перепис населення (*тахрір*). Набір здійснювався з умовою, що ті оселі (*хане*), з яких набір не проводився, повинні були допомагати воїну (*сеферлю*), що був призваний до війська. Наприклад, якщо один воїн набирався з п'яти осель, то 4 оселі, у яких чоловіки залишилися, повинні були надавати йому допомогу [Calabî, 88 зв.]. Про те, що васали, які залишилися вдома, були зобов'язані одягати, споряджати, озброювати і за свій рахунок надавати коня тому, хто був зобов'язаний іти на війну, писав і де Пейссонель [де Пейссонель 2009, 33].

У ході роботи з кримськими джерелами поки ще виявлено лише один більш-менш близький за часом приклад, коли відомості про принцип набору до війська підтверджуються даними про кількість набраного за цих умов війська з інших джерел. У 1698 році в Белграді проходили попередні переговори напередодні укладення Карловицького договору. На випадок, якщо переговори зайдуть у безвихідь, туди було приведено 100 тисяч османського і 50 тисяч кримського війська [Öztuna 1986, 418]. За даними Хурремі Челебі, з цією метою в Криму було набрано по одному воїну з 20 осель [Calabî, 104 зв.]. Це військо на чолі з Менглі Гіреєм, сином Селім Гірея I, було відправлене до його батька хана, який у той час вже перебував під Белградом. Виходячи з наведених даних, можна шляхом розрахунку встановити, що наприкінці XVII ст. в Кримському ханстві було 1 мільйон осель (*хане*). Порівнюючи ці дані з даними Мусаллафа-ефенді щодо 150 тисяч осель, можна дійти висновку, що в цьому випадку під “хане” мається на увазі нуклеарна, а не розширена, як у повідомленні кримського муфтія, сім'я. Можна припустити також, що мова йде про сім'ї у всьому Кримському ханстві, а не лише на Кримському півострові. Іншими словами, на підставі цих даних можна дійти висновку, що в Кримському ханстві наприкінці XVII ст. було близько 1 мільйона нуклеарних сімей кримських татар і ногайців. Крім того, можна припустити, що саме нуклеарна сім'я була головною одиницею перепису під час набору до кримського війська. Отримані дані дають змогу зробити висновок, що наприкінці XVII ст. загальна чисельність населення Кримського ханства становила 3–4 мільйони осіб. Як бачимо, це число наближається до максимального значення чисельності населення, отриманого на основі відомостей останнього кримського муфтія, і до розрахунків А. Озенбашли (3,2 мільйона осіб).

Отримана зазначеним чином загальна кількість нуклеарних сімей у Кримському ханстві наприкінці XVII ст. трохи перевищує дані, отримані на основі відомостей Мусаллафа-ефенді (450–600 тисяч сімей кримських татар і близько 200 тисяч сімей ногайців, що в сумі становить 650–800 тисяч сімей). Але якщо водночас взяти до уваги повідомлення Н. Е. Клеємана про 500 тисяч сімей ногайців у Кримському ханстві наприкінці 1760-х рр., а також повідомлення полковника Лешкевича про 420 830 кибиток ногайців наприкінці 1770-х рр., то в сумі з цими цифрами загальна кількість сімей у Кримському ханстві в крайніх значеннях становитиме 870,8 тисячі – 1,1 мільйона осіб [Алиева 2009, 118; Клеєманово путешествие... 1783, 214–215; Пределы... 1853, 589–590]. Такий результат цілком відповідає даним кінця XVII ст.

Однією з проблем розрахунків є з'ясування середньої кількості осіб у нуклеарній сім'ї та оселі (розширеній сім'ї) в Кримському ханстві наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. Дослідники, які у своїх роботах використовують ті чи інші розрахункові числа (коефіцієнти), не завжди пояснюють, на основі чого вони були ними отримані. Як було показано вище, А. Озенбашли вважав, що в ханську добу в нуклеарній сім'ї було в середньому по 4 особи. До того ж він стверджував, що, враховуючи багатоженство, що було поширене серед кримських татар у цю добу, середня цифра могла бути більшою. На думку І. Отара, кількість мешканців однієї оселі (*хане*) в ханський період становила в середньому 6 осіб, і він рекомендував використовувати цей коефіцієнт при підрахунку чисельності населення Кримського ханства [Öztürk, İkiel 2001].

Турецькі дослідники під час підрахунків чисельності населення Туреччини в османську добу часто виходять з того, що тоді в одній оселі (*хане*) в середньому мешкало 5 осіб. Цей коефіцієнт уперше використано О. Л. Барканом, який сам зізнався, що він не був визначений за допомогою наукових методів [Barkan 1953, 12; Çimen 2012, 188]. Серед турецьких і західних учених багато хто вважає цей коефіцієнт сумнівним [Öztürk 2000, 205, прим. 71]. Через те під час підрахунку чисельності

населення Османської імперії залежно від регіону та історичного періоду використовуються найрізноманітніші коефіцієнти – від 3,5 до 9 [Göyünç 1997, 552–553].

Безпосередньо до визначення кількості населення в Криму в період ханства мають стосунок нещодавно опубліковані роботи турецьких дослідників З. Оздем і Н. Кавака, які були виконані на основі даних судових реєстрів Кримського ханства. З. Оздем, виходячи з власних розрахунків, визначила, що в ханський період в Карасубазарі на одну кримськотатарську родину в середньому припадало по 1,73 дитини. За її словами, у більшості родин було по одній дитині, а на другому місці за загальною кількістю йшли родини з двома дітьми. Припустивши, що кримські сім'ї мали розширену структуру, вона дійшла висновку, що в 1680–1740-х рр. в Карасубазарі середня кількість мешканців однієї оселі (тобто *хане*, або розширеної сім'ї) становила близько 6 осіб [Özdem 2010, 39]. Таким чином, дані З. Оздем збіглися з коефіцієнтом, запропонованим раніше І. Отаром, принципи розрахунку якого нам невідомі.

Н. Кавак, який вивчав ті ж самі документи, що й З. Оздем, для обчислення чисельності мешканців Карасубазара на основі кількості осель (*хане*) в місті використовував як коефіцієнт О. Л. Баркана (5 осіб в оселі), так і результати власних досліджень судових реєстрів, які дали йому коефіцієнт 4. За його підрахунками, у Карасубазарі на одну родину в середньому припадало 1,63 дитини [Kavak 2014, 106]. Зрозуміло, що Н. Кавак, на відміну від З. Оздем, говорячи про оселю (*хане*), має на увазі не розширену, а нуклеарну сім'ю. Водночас отриманий ним коефіцієнт збігся з коефіцієнтом, використаним без спеціальних обґрунтувань А. Озенбашли. Середнє число дітей на сім'ю, отримане турецькими дослідниками на основі відомостей судових реєстрів (1,63 і 1,73), підтверджують відомості Мусаллафа-ефенді про те, що нуклеарна сім'я в Кримському ханстві складалася з 3–4 осіб. Таким чином, ми ще раз переконаємося в достовірності відомостей кримського муфтія.

Дані щодо кількості членів нуклеарної сім'ї в ногайців можна почерпнути з відомостей архівів Туреччини. Наприклад, А. Гюндюз наводить дані щодо розміщення в 1860-х роках 32 осель (*хане*) ногайців племені Джембойлук загальною кількістю 101 особа в Драмі, щодо прохання про розміщення в Киршехірі поряд з одноплемінниками 15 осель ногайців з підрозділу Хаджі Ідріс загальною кількістю 70 осіб і 33 осель з підрозділу Іслам-мірза того ж племені загальною кількістю 156 осіб [Gündüz 2012, 1221–1223]. У першому випадку на одну оселю в середньому припадає трохи більше ніж 3, а в другому і третьому – близько 4,7 особи. Цікаво, що таку ж саму цифру щодо 1901 р. називає Д. Ю. Золоторьов для середньої родини з Криму [Золоторев 2009, 48]. Цілком імовірно, що в наведених прикладах йдеться про нуклеарні сім'ї. Таким чином, у 60-х рр. XIX ст. в ногайців одна нуклеарна сім'я складалася в середньому з 3–4,7 особи. Ці дані також близькі до цифр Мусаллафа-ефенді і при всебічному дослідженні, з урахуванням більшого числа фактичних даних, найімовірніше, підтвердять їх.

Наведені дані дають змогу вважати, що в Кримському ханстві кількість членів нуклеарної сім'ї коливалася в межах 3–4 осіб. За цих обставин кількість членів розширеної сім'ї могла коливатися в межах 5–14 осіб. Коефіцієнт 6, який був прийнятий І. Отаром і З. Оздем, повністю вписується в ці рамки. Однак для визначення того, чи є він насправді середнім показником по всьому Кримському ханству, необхідне залучення додаткових даних. У зв'язку з відсутністю в нашому розпорядженні статистичних відомостей, що належать до ханської доби, спробуємо залучити більш пізні свідчення.

Наприклад, згідно з відомостями П. С. Палласа, у 1793–1794 рр. у 650 оселях Євпаторії жило 1900 кримських татар чоловічої й 1815 – жіночої статі [Паллас 1999, 209]. Розрахунки дають змогу встановити, що на одну оселю припадало в

середньому 5,7 особи. Згідно з більш пізніми статистичними даними, у 1864 р. в Бахчисараї, який у той час був у повному розумінні кримськотатарським містом, разом з передмістями було 2160 осель, у яких мешкало 11 024 особи обох статей. При перерахунку це дає в середньому по 5,1 жителя на одну оселю [Список... 1865, XXXII, XLI, XLVII]. Ця цифра трохи нижча, ніж загалом по Криму. У той час у сільських місцевостях півострова на одне подвір'я в середньому припадало по 5,4 особи, а в містах – по 5,7 жителя на одну оселю [Список... 1865, XXXII, XL].

Трохи вищий коефіцієнт може бути виведений на основі даних Г. Радде. Він повідомляє, що в 1856 р. в оселях кримських татар “у кімнаті, яка вже не буває більш ніж три сажні в довжину і два в ширину, сплять зазвичай від 6 до 8 осіб” [Радде 1856, 307]. Тобто в середині XIX ст. середня розширена кримськотатарська сім'я складалася з 6–8 осіб. А зниження середнього показника до 5–6 осіб відбувалося за рахунок значної кількості сімей, у яких цей показник був нижчим.

Як видно з наведених прикладів, середня кількість мешканців однієї міської оселі або сільського подвір'я (тобто розширеної сім'ї) наприкінці XVIII і в другій третині XIX ст. коливалася в межах 5–6 осіб. Таким чином, кількість членів розширеної сім'ї в Криму при теоретичній можливості коливання в межах 5–14 осіб на практиці обмежувалася до 5–6. Такий низький практичний показник міг бути пов'язаний з різними чинниками – наприклад, з початком розпаду патріархальної (розширеної) сім'ї, зі значним числом бездітних родин, з високим рівнем дитячої смертності або іншими причинами. Наскільки це припущення правильне, покажуть подальші дослідження. Поки ж можна зробити висновок, що при розрахунку кількості населення в Криму на основі відомої кількості розширених сімей (осель – хане) найбільш доцільно використовувати коефіцієнт 5–6 осіб у сім'ї.

Той же коефіцієнт може бути прийнятий і при розрахунку чисельності ногайців. Це підтверджують дані А. А. Скальковського. У своїй роботі він наводить дані щодо чисельності ногайців, які мешкали за межами Кримського півострова в його час. “Зараз Ногаї утворюють 9 волостей, – писав він, – у яких у 1844 році нараховувалося 70 селищ, 5 479 осель і до 30 000 душ обох статей мешканців” [Скальковський 1850, 302]. Розрахунок показує, що в ногайців на одну оселю припадало в середньому по 5,5 особи, що відповідає аналогічному значенню для Кримського півострова. Таким чином, у середині XIX ст. коефіцієнт 5–6 осіб, який застосовується щодо розширеної сім'ї, був універсальним для мусульманського тюркського населення всієї колишньої території Кримського ханства. З огляду на те що середина XIX ст. характеризується обезземеленням і зубожінням кримськотатарського населення, можна припустити, що в період ханства цей коефіцієнт був дещо вищим. Тому коефіцієнт 6, запропонований раніше Ісмаїлом Отаром і отриманий Зейнеп Оздем під час розрахунків на основі судових реєстрів Кримського ханства, до отримання нових відомостей цілком може бути взятий за основу розрахунків.

Повертаючись до чисельності населення Кримського ханства, яка була розрахована на основі даних Ф. де Тотта, відзначимо, що плани хана Крим Гірея щодо набору війська кількістю 200 тисяч воїнів у 1769 р. напевно ґрунтувалися на результатах перепису чоловічого населення Кримського ханства, яка фіксувала кількість нуклеарних сімей. Нагадаємо, що, згідно з даними Хурремі Челебі, перед набором війська проводився перепис. Можливо, він проводився лише в Криму, оскільки, згідно з відомостями Н. Е. Клеємана, зробити те ж саме щодо ногайців було важко через їхню розкиданість, власне чому їх і рахували за “казанами” [Клеєманово путешествие... 1783, 217; де Пейссонель 2009, 33; Calabî, 104 зв., 112 зв., 128, 128 зв.]. Однак не можна виключати можливості існування спеціальних методів розрахунку чисельності ногайського населення за часів ханства. У будь-якому разі, при наборі війська хан керувався достатньою мірою точними відомостями. Це підтверджує й оцінка Ш.-К. де Пейссонеля, який добре знав ситуацію в ханстві і повідомляв у

1755 р., що хан “досить легко може зібрати 150 і навіть 200 000 осіб” [де Пейссонель 2009, 16].

Взявши число 534 тисячі сімей кримських татар і ногайців, яке було отримане при розрахунку на основі відомостей Ф. де Тотта з урахуванням помилки А. Озенбашли, вважаючи ці сім’ї нуклеарними і застосовуючи визначений раніше коефіцієнт 3–4 особи на сім’ю, можемо зробити висновок, що наприкінці 60-х рр. XVIII ст. в Кримському ханстві приблизна чисельність кримських татар і ногайців становила 1,6–2,14 мільйона осіб. Це число відповідає розрахункам Е. Ф. Гьозайдина, який стверджував, що для виставлення 100-тисячного війська населення Кримського ханства у XVIII ст. мало становити 1,5 млн. осіб [Öztürk, İkiel 2001]. Відповідно до цього для виставлення війська у 200 тисяч чоловік, на яке розраховував хан Крим Гірей і про яке говорив Ш.-К. де Пейссонель, населення ханства мало становити близько 3 мільйонів осіб. Це повністю відповідає розрахункам на основі даних Ф. де Тотта. Ці розрахунки також близькі до розрахунків, які були зроблені на основі наведених вище даних Мусаллафа-ефенді (1,95–3,2 мільйона осіб).

Результати розрахунків щодо кількості кримських татар у Криму, які були отримані на основі даних Мусаллафа-ефенді (1,35–2,4 мільйона осіб), доводять, що кримські татари одні, без ногайців могли виставити чимале військо. Це підтверджується на практиці багатьма фактами. Наприклад, у липні 1771 р. до 60 тисяч кримськотатарської кінноти напало на російський загін Брауна, який прямував від Салгира до Кафи [Петров 1874, 190]. Це сталося вже під кінець російського вторгнення в Крим у 1771 р., коли материкові ногайці перейшли в російське підданство, а значна частина кримськотатарського війська загинула або була розсіяна. Й. Озтуна говорить про 80-тисячне військо хана Селім Гірея в цю війну [Öztuna 1986, 450]. Про те, що в 1770-ті роки тільки із жителів Кримського півострова можна було набрати 80 тисяч воїнів, як було наведено вище, говорить і Тунманн [Тунманн 1936, 26]. За логікою розрахунків Е. Ф. Гьозайдина, набір такого війська могло забезпечити населення чисельністю близько 1,2 мільйона осіб.

Ще одне свідчення про більш значну чисельність населення Кримського ханства в останні роки його існування, ніж та, на яку вказували російські краєзнавці, належить сучаснику Ф. де Тотта, німецькому купцеві Н. Е. Клеєману, який відвідав Кримське ханство в 1768–1769 рр. Щоправда, його відомості про військо хана Крим Гірея, яке здійснило похід на Нову Сербію, не зовсім точні (він пише про 50 тисяч татар і 120 тисяч турків) [Клеєманово путешествие... 1783, 207]. Це змушує з обережністю ставитися і до його відомостей щодо чисельності ногайців. У розділі “Про татар ногайських” Н. Е. Клеєман спочатку перераховує сім головних ногайських народів (едішкульські, едізанські, казавульські, кіргіські, жамбулатські, або жумбулутські, нарузельські і каспулладольські), після чого повідомляє що ці народи розсіяні і тому їх рахують за казанами. “Кожна татарська сім’я зазвичай має великий залізний казан, у якому за один раз можна зварити половину коня; тому для кожного народу призначають 60 і 10 000 казанів і вважають, що в усьому народі є 500 000 сімей, запевняючи, що хан за вісім днів може зібрати армію [кількістю] від 4 до 500 000 осіб”, – пише він [Клеєманово путешествие... 1783, 214–215].

Н. Е. Клеєман сам вказує на ймовірність великої похибки у своїх даних: “...важко дізнатися, якої кількості вони сягають”. Однак принцип підрахунку за казанами, який вказує на місцеве джерело поданих ним цифр, все ж дає змогу взяти зазначені німецьким купцем цифри до розгляду, навіть з урахуванням можливої великої похибки. За його відомостями, загальне число ногайців у його час становило 500 000 сімей. У результаті розрахунку з використанням коефіцієнта для нуклеарних сімей (3–4 особи в сім’ї) можемо зробити висновок, що загальна чисельність ногайців у Кримському ханстві становила 1,5–2 мільйони осіб. Це набагато більше, ніж вказував кримський муфтії (600–800 тисяч осіб). Але, навіть маючи на увазі,

що ці дані дуже приблизні, треба визнати, що свідки останніх років Кримського ханства оцінювали чисельність ногайців у ньому як значно вищу, ніж та, що була вказана через кілька років по тому Тунманном.

Тунманн, який був сучасником Н. Е. Клеємана, вважав повідомлене ним число ногайських сімей надто завищеними і навіть поруч із ним російські дані – 70 000 луків [Тунманн 1936, 49, 100]. З огляду на те що в Н. Е. Клеємана мова йде про 500 тисяч сімей (казанів), здатних виставити 500-тисячне військо, можна припустити, що Тунманн також у цьому випадку має на увазі 70 тисяч нуклеарних сімей ногайців, здатних виставити 70 тисяч воїнів (луків). Якщо це справді так, то загальне число ногайців у Кримському ханстві, відповідно до російських даних, які були передані Тунманном, може бути визначене як 210–280 тисяч осіб.

Дані Тунманна близькі до даних російських дослідників XIX ст. І. Бентковського і Е. Д. Феліцина. Вони повідомляють, що в 1771 р. на Кубань переселилося 80 тисяч “казанів або кибиток” ногайців. За розрахунками В. В. Грибовського, згідно з цими даними, чисельність ногайців, які прибули на Кубань, становила близько 400 тисяч осіб [Алиева 2009, 118; Грибовський 2006, 175]. Український дослідник у своїх розрахунках виходить з припущення, що в одній ногайській сім'ї було 5 осіб. На якій підставі він використовував цей коефіцієнт, не вказується. З повідомлень Е. Д. Феліцина і Н. Е. Клеємана випливає, що терміни “казан” (“котел”), “кибитка” і “сім'я” (нуклеарна) щодо ногайців є синонімами.

Результати, отримані при розрахунку на основі російських даних, які наведено в Тунманна, виявляються нижчими, ніж результати, які отримано при розрахунку на основі даних кримського муфтія, більш ніж у два рази. Однак відомості І. І. Ханикова, одного з російських військових, які спостерігали за переправою ногайців через річку Дон у липні-вересні 1771 р., змушують ставитися до відомостей кримського муфтія з більшим ступенем довіри, ніж це здається на перший погляд. За словами І. І. Ханикова, загальна кількість осіб (разом з дітьми), які переправилися, доходила до мільйона. З них 700 тисяч були буджакці і до 200 тисяч – представники інших орд [Грибовський 2006, 175].

В. В. Грибовський вважає, що І. І. Хаников, як і інші російські військові, був вражений численністю ногайців і тому значно завищив їхню кількість [Грибовський 2006, 175]. Однак важко уявити, що професійного військового могло аж надто збензити число ногайців, які здійснювали переправу, тим більше що вона відбувалася не в один день, а протягом майже трьох місяців. До того ж переправа, яка здійснювалася окремими групами, повинна була значно полегшити підрахунок тим, хто стежив за її здійсненням.

На користь достовірності відомостей І. І. Ханикова і кримського муфтія свідчить ще один документ – рапорт пристава при союзних ногайських татарських ордах в Єйському укріпленні, командира частини військ і прикордонного комісіонера полковника Лешкевича, призначеного 1 серпня 1774 року для нагляду за ногайцями, обер-коменданту Ростовської фортеці генерал-майору Семену Григоровичу Гур'єву від 3 листопада 1780 р. У рапорті, який помилково датовано 1789 роком та опубліковано під заголовком “Межі кочовища кубанців з російськими володіннями в 1789 році”, кількість ногайців, що перейшли в російське підданство, а потім за згодою російської влади знову повернулися в підданство кримського хана Шагін Гірея, показано як 420 830 кибиток [Алиева 2009, 118; Пределы... 1853, 589–590]. Звичайно, у рапорті йдеться про нуклеарні сім'ї ногайців. Це число близьке до відомостей Н. Е. Клеємана щодо 500 тисяч сімей ногайців. Використовуючи коефіцієнт для нуклеарної сім'ї (3–4 особи), можемо зробити висновок, що, за відомостями полковника Лешкевича у 1780 р. на Кубані перебувало від 1 262 490 до 1 683 320 ногайців. Ця кількість перевищує число, наведене І. І. Ханиковим, але близька до даних Н. Е. Клеємана (1,5–2 мільйони осіб). Водночас, слід зазначити, що між

даними І. І. Ханикова і І. М. Лешкевича є одна важлива відмінність. Відповідно до даних І. І. Ханикова, кількість ногайців буджацького війська становила 700 тисяч осіб [Грибовський 2006, 175]. У рапорті ж І. М. Лешкевича вказано значно меншу їхню кількість – від 7 940 до 9 528 осіб [Пределы... 1853, 589]. Це свідчить про можливу (причому значну) похибку даних і про необхідність залучення додаткових відомостей.

У таблиці, яка наведена нижче, узагальнюються дані, що належить до періоду Кримського ханства і перших років російського панування, а також результати розрахунків, які були отримані на їхній основі.

Таблиця 1. Чисельність кримських татар і ногайців у Кримському ханстві на основі даних кінця 1760-х – першої пол. 1790-х рр.

№	Джерело відомостей	Кількість кримських татар (тис. осіб)		Кількість ногайців (тис. осіб)		Всього (тис. осіб)	
		Кількість осіб у сім'ї, виходячи з якої проведено розрахунок					
		3	4	3	4	3	4
1	Ф. де Тотт (1769 р.)	–	–	–	–	1 602	2 136
2	Н. Е. Клеєман (1768–1769 рр.)	–	–	1 500	2 000	–	–
3	І. І. Хаников (липень – вересень 1771 р.)	–	–	1 000		–	–
4	Тунманн (1777 р.)	400		210	280	610	680
5	Полковник Лешкевич (3.11.1780 р.)	–	–	1 262,5	1 683,3	–	–
6	Муфтії Криму Мусаллаф-ефенді (1786 р.)	1 350	2 400	600	800	1 950	3 200
7	О. А. Ігельстром (кін. 1783 р.)	188,7	251,7	167,8	223,7	356,5	475,4
8	В. В. Каховський (1784–1788 рр.)	500					
9	П. С. Паллас (1793–1794 рр.)	Більш ніж 470					

Представлені в таблиці дані про чисельність мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві напередодні російського завоювання і в період до його анексії розділені на три групи. Першу становлять відомості про чисельність кримських татар на Кримському півострові. До періоду до завоювання ханства в 1771 р. належать дані муфтія Криму Мусаллафа-ефенді (1,35–2,4 мільйона осіб). Відомості Тунманна (400 тисяч осіб), В. В. Каховського (500 тисяч осіб) і С. П. Палласа (понад 470 тисяч осіб), найімовірніше, належать до часу між завоюванням та анексією ханства в 1783 р. О. А. Ігельстром вказує чисельність кримських татар після анексії півострова Російською імперією (188,7–251,7 тисяч осіб).

Другу групу становлять дані щодо чисельності ногайців. Кількість ногайців до переходу їх у російське підданство в 1770 р. вказують Н. Е. Клеєман (1,5–2 мільйони осіб) і, найімовірніше, муфтії Криму Мусаллаф-ефенді (не менш ніж 600–800 тисяч осіб). Кількість ногайців після переходу їх у російське підданство вказано І. І. Ханиковим (1 мільйон осіб) і Тунманном (210–280 тисяч осіб). Лешкевич вказує число ногайців після повернення їх у підданство кримського хана і до російської анексії ханства в 1783 р. (1,26–1,68 мільйона осіб).

Нарешті, третю групу становлять дані щодо загальної чисельності мусульманського тюркського населення Кримського ханства. До періоду напередодні завоювання ханства належать дані Ф. де Тотта (1,6–2,13 мільйона осіб) і муфтія Криму (1,95–3,2 мільйона осіб). Дані Тунманна належать до часу між завоюванням та

анексією ханства (610–680 тисяч осіб). Дані О. А. Ігельстрома показують приблизну чисельність кримськотатарського і ногайського населення на колишніх територіях Кримського ханства в рік анексії (365,5–475,4 тисячі осіб).

Цифри, отримані на основі даних Ф. де Тотта, Н. Е. Клеємана, І. І. Ханикова, полковника Лешкевича і муфтія Криму Мусаллафа-ефенді, свідчать про те, що в третій чверті XVIII ст. чисельність мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві перевищувала мільйон осіб і в крайніх числах може бути оцінена як 1,6–4,4 млн. Ці цифри значно перевищують дані Тунманна, В. В. Каховського та П. С. Палласа. На підставі відомостей про чисельність ногайців, які були отримані Тунманном з російських джерел (70 тисяч луків), загальна чисельність населення Кримського ханства наприкінці 70 – на початку 80-х рр. XVIII ст. може бути визначена як 610–780 тисяч осіб.

Різниця і досить широкий діапазон отриманих крайніх цифрових значень свідчить про те, що вони, безсумнівно, потребують уточнення в ході подальших досліджень. Однак навіть попередні, дуже приблизні розрахунки показують, що чисельність населення Кримського ханства в період до російського завоювання 1771 р. напевно була значно вища, ніж це зазначено в роботах більшості дослідників, зокрема й сучасних. Аналіз свідчень сучасників підтверджує припущення турецького вченого Е. Ф. Гьозайдина про те, що для виставлення 100-тисячного війська населення Кримського ханства у XVIII ст. мало становити не менш ніж 1,5 мільйона осіб [Öztürk, İkiel 2001].

З таблиці видно, що представлені в ній відомості можуть бути розділені на дві групи, в одну з яких входять значення, що обчислюються сотнями тисяч, а в іншу – мільйонами людей. Першу групу становлять дані Тунманна, В. В. Каховського та П. С. Палласа. У другу входять дані І. І. Ханикова і розрахунки, зроблені на підставі відомостей Ф. де Тотта, Н. Е. Клеємана, полковника Лешкевича і муфтія Мусаллафа-ефенді.

На нашу думку, суперечності між двома групами відомостей певною мірою можуть бути пояснені невеликим повідомленням англійського дипломата В. Ітона, який перебував при дворі турецького султана Абдул-Хаміда I (1774–1789) і, що особливо важливо, який відвідав Крим і Кубань восени 1777 р. У його книзі “Огляд Турецької імперії”, вперше надрукованій у Лондоні в 1788 р., наводяться відомості про те, що “дві третини жителів ханства емігрували до Туреччини на початку правління останнього монарха” [Итон 2013, 123]. У цьому випадку мова йде про хана Шагін Гірея (1777–1782, 1782–1783). А перша хвиля еміграції кримських татар, як впливає з повідомлення англійського дипломата, сталася не після анексії півострова з боку Російської імперії, а на початку правління цього хана, тобто в 1777 р.

Відомості В. Ітона дають змогу припустити, що дані В. В. Каховського (500 тисяч осіб) належать не до 1770 року, а до кінця 1770-х років. У цьому разі їх, як і дані Тунманна (400 тисяч осіб) та П. С. Палласа (понад 470 тисяч осіб), можна взяти як приблизну чисельність кримських татар, які залишилися після першої еміграції 1777 року. Якщо це справді так, то напередодні приходу до влади Шагін Гірея на півострові мешкало населення, чисельність якого була в три рази вищою від зазначеної в Тунманна, В. В. Каховського та П. С. Палласа, тобто близько 1,2–1,5 мільйона осіб. Це число практично збігається з розрахунками, виконаними на основі відомостей муфтія Криму Мусаллафа-ефенді.

Може здатися, що висловлені припущення суперечать відомостям В. Ітона про те, що в 1781 р. в Криму проживало не менш ніж 100 тисяч кримських татар, а на Кубані – 60 тисяч ногайців. Але з огляду на те, що за кілька років до цього Крим міг виставити військо у 80 тисяч осіб і близько 60 тисяч осіб взяли участь у повстанні проти Шагін Гірея, а також на те, що 15 років по тому, у 1796 р., у Криму, який пережив ще одну хвилю еміграції в 1783–1787 рр., було нараховано 120 тисяч

кримських татар чоловічої статі, стає очевидно, що в цьому разі мова напевно йде про доросле чоловіче населення ханства. Приймаючи їх за глав нуклеарних сімей та застосовуючи відповідний коефіцієнт 3–4 особи на сім'ю, можемо зробити висновок, що в 1781 р. згідно з даними В. Ітона, чисельність населення в Криму становила 300–400 тисяч осіб, а число ногайців становило близько 180–240 тисяч осіб. Як бачимо, при використанні такого коефіцієнта чисельність населення ханства практично збігається з даними Тунманна. Не виключено, що обидва автори використовували одне й те же джерело та однакові принципи розрахунку. У цьому разі дані Тунманна потребують вивчення не в контексті повідомлень В. В. Каховського і П. С. Палласа, а у зв'язку з відомостями В. Ітона і Ф. де Тотта.

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що, згідно з відомостями В. Ітона, напередодні приходу до влади останнього кримського хана Шагін Гірея чисельність мусульманського тюркського населення Кримського ханства становила близько 1,44–1,92 мільйона осіб, зокрема 0,9–1,2 мільйона кримських татар і 540–720 тисяч ногайців. Ці цифри близькі до значень, отриманих у результаті розрахунків на основі даних Ф. де Тотта (1,6–2,14 мільйона) і кримського муфтія Мусаллафа-ефенді (1,95–3,2 мільйона).

Дані, наведені в таблиці, показують, що відомості Франсуа де Тотта і Н. Е. Клеємана, які відвідали Кримське ханство практично в один і той же час (у 1768–1769 рр.), значною мірою підтверджуються більш пізніми даними полковника Лешкевича (1780 р.) і кримського муфтія Мусаллафа-ефенді (1786 р.). Така близькість відомостей сучасників, отриманих з різних джерел, свідчить про велику ймовірність їхньої достовірності і потребує серйозного ставлення до них з боку дослідників. Ці дані в комплексі з відомостями В. В. Каховського та П. С. Палласа певною мірою підтверджують повідомлення англійського дипломата В. Ітона про першу еміграцію кримських татар і ногайців на початку правління останнього кримського хана Шагін Гірея, у ході якої ханство полишило $\frac{2}{3}$ його населення, тобто 600–800 тисяч кримських татар і 360–480 тисяч ногайців.

Підсумки дослідження дають змогу зробити висновок, що чисельність мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві напередодні російського завоювання 1771 року і встановлення фактичного російського протекторату в 1774 р. була значно вищою, ніж повідомляється в сучасних дослідженнях. Розрахунки на основі даних, які були повідомлені сучасниками подій (Ф. де Тотт, В. Ітон, Мусаллаф-ефенді), дають можливість припустити, що вона досягала 1,44–3,2 мільйона осіб, з яких 0,9–2,4 мільйона становили кримські татари і 540–800 тисяч – ногайці. Якщо ж узяти до уваги дані про чисельність ногайців, які були отримані на основі повідомлень Н. Е. Клеємана (1,5–2 мільйони), І. І. Ханикова (1 мільйон) і І. М. Лешкевича (1,26–1,68 мільйона), то можна припустити, що загальна чисельність населення ханства могла доходити в максимальних числах до 4,4 мільйона осіб. Звичайно ж, такі розрахунки є попередніми і дуже приблизними, однак зіставлення даних, отриманих з різних джерел, дає змогу стверджувати, що чисельність кримських татар у 50–70-х рр. XVIII ст. була значно вищою ніж 1 мільйон осіб, а чисельність ногайців наближалася до 1 мільйона або перевищувала це значення.

Результати дослідження показують, що висновки про культурну і духовну неспроможність Кримського ханства, які були зроблені на основі низької чисельності його мусульманського тюркського населення, помилкові. Розрахунки дають змогу зробити висновок, що Кримське ханство було державою з величезним переважаням мусульманського тюркського населення.

Відомості В. Ітона показують, що перше значне скорочення мусульманського тюркського населення ханства сталося в 1777 р., на початку правління Шагін Гірея, коли територію ханства полишило $\frac{2}{3}$ його населення. Таким чином, економіка та обороноздатність ханства були значно підірвані не внаслідок переселення з Криму

30 тисяч християн у 1778 р., як це нерідко вказується в різних дослідженнях і популярних виданнях, а за рік до цього.

Загалом відомості, отримані в результаті дослідження, дають підстави для перегляду значення, яке мало російське завоювання для економічного та культурного життя Кримського ханства і його мусульмансько-тюркського населення. Отримані дані представляють правління російського ставленика в Кримському ханстві – Шагін Гірея абсолютно в іншому світлі. Поза всяким сумнівом, воно завдало непоправної шкоди культурі, економіці та військовому потенціалу держави і підготувало благодатне підґрунтя для російської анексії півострова.

Результати дослідження дають змогу зробити висновок, що мусульманське тюркське населення Кримського ханства напередодні російського завоювання становило як мінімум два мільйони осіб. Мінімальна чисельність кримських татар в цей час приблизно досягала 1,2–1,63 мільйона, число ногайців становило щонайменше 0,73–1,53 мільйона осіб. Не можна заперечувати ймовірності більшої чисельності кримських татар і ногайців у Кримському ханстві, на що є як прямі, так і непрямі вказівки.

Згідно з відомостями добре обізнаного сучасника подій В. Ітона, перша хвиля еміграції кримських татар почалася після придушення російськими військами повстання кримських татар проти Шагін Гірея восени 1777 р. У результаті Крим полишило $\frac{2}{3}$ населення, тобто близько 1 мільйона осіб. Чисельність кримських татар, які залишилися в Криму, становила 470–500 тисяч осіб.

СКОРОЧЕННЯ

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.

ИТАУК – Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь.

ЛІТЕРАТУРА

Алиева С. И. Ногайские тюрки (XV–XX вв.). Баку, 2009.

Водарский Я. Е., Елисеєва О. И., Кобузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. (Численность, размещение, этнический состав). Москва, 2003.

Герман К. Ф. Описание Таврической губернии // Статистический журнал. Т. 1. Ч. 2. 1806.

Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття. Дисертація... к-та іст. наук: 07.00.01: Історія України / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006.

Золотарев Д. Ю. К вопросу о влиянии всеобщей воинской повинности на эмиграцию крымских татар в последней трети XIX – начале XX ст. // Межнациональные и межконфессиональные отношения в Крыму и проблемы формирования толерантности. Киев, 2009.

Итон В. Обзор Турецкой империи – Лондон, 1798 // Калашников В. М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII – первой четверти XIX столетия). Днепропетровск, 2013.

Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також на земли Буджацких и Ногайских татар и во весь Крым с возвращением через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением описания достопамятностей крымских / Пер. с немецкого на французский, а со оного на российский язык. Санкт-Петербург, 1783.

Лашков Ф. Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. Т. 14. 1886.

Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТАУК. 1896. № 24.

Лашков Ф. К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX столетия // ИТАУК. 1916. № 53.

Маркевич А. И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. (Представлено академиком С. Ф. Платоновым в заседании Отделения Гуманитарных Наук 16 ноября 1927 года). Часть первая // *Східний світ*, 2003, № 1.

Муфтийзаде И. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1889 год // *ИТУАК*, 1899, № 30.

Озенбашилы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // **Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). Научно-популярные очерки** / Составитель: Н. Ибадуллаев. Казань, 1992.

Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / Пер. с нем. Москва, 1999.

de Пейссонель Ш.-К. Записка о Малой Татарии. Днепрпетровск, 2009.

Петров А. Война с Турцией и польскими конфедератами. С 1769–1774 год. Т. I: Год 1769. Санкт-Петербург, 1866; Т. III: Год 1771. Санкт-Петербург, 1874.

Пределы кочевья кубанцев с российскими владениями в 1789 году // *ЗООИД*. Т. 3. 1853.

Радде Г. Крымские татары // *Вестник Императорского русского географического общества*. Т. XVIII. Отд. II. Исследования и материалы. 1856.

Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. с рукоп., вступ. ст. и прим. К. И. Раткевич. Ленинград, 1941.

Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Одесса, 1850.

Список населенных мест по сведениям 1864 г. Т. XLI: Таврическая губерния / Под ред. М. Раевского. Санкт-Петербург, 1865.

Сумароков П. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду. Ч. II. Санкт-Петербург, 1805.

Тунманн. Крымское ханство / Пер. с нем. издания 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской. Прим., предисл. и приложения Н. Л. Эрнста. Симферополь, 1936.

Barkan Ö. L. “Tarihî Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi // *Türkiyat Mecmuası*. Т. 10. İstanbul, 1953.

Calabî Afandî al-Akay. Târîhü'l-Kırîm (As-sab'u's-sayyârah). Dâru'l-Kutub, Kaahire. Mustafa Fâzıl kth., 136 (ترکی م تاریخ 136).

Çimen A. Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri // *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. № 14 (3). 2012.

Göyünç N. Hâne // *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: 15. Cilt. İstanbul, 1997.

Gündüz A. XIX. Yüzyılda Kırşehir'e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri (1861–1863) // *Turkish Studies*. Vol. 7/1. 2012.

Kavak N. Karasu Kazası (1683–1744). Kırım Hanlığı'nda bir Yerleşme Örneği. Б/м, 2014.

Özdem Z. Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar). Ankara, 2010.

Öztuna Y. Osmanlı Devleti Tarihi. 1. Cilt. İstanbul, 1986.

Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe. 1475–1600. Ankara, 2000.

Öztürk Y., İkiel C. Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16–19. Yüzyıl) // *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Vol. 1. 2001.

de Tott Francois. Türkler ve Tatarlar Arasında / Çevirmen: Reşat Uzmen. İstanbul, 1996.

REFERENCES

- Aliyeva S. I. (2009), *Nogayskiye tyurki (XV–XX vv.)*, Şerq-Qerb, Baku. (In Russian).
- Vodarskiy Ya. E., Eliseyeva O. I. and Kobuzan V. M. (2003), *Naseleniye Kryma v kontse XVIII – kontse XX vekov. (Chislennost', razmeshcheniye, etnicheskiy sostav)*, IRU RAN, Moscow. (In Russian).
- German K. F. (1806), “Opisaniye Tavricheskoy gubernii”, in *Statisticheskij zhurnal*, Vol. 1, Part 2, pp. 173–242. (In Russian).
- Hrybovs'ky V. V. (2006), *Nohays'ki ordy Pivnichnoho Prychornomor'ya u XVIII – na pochatku XIX stolittya*, Dysertatsiya... k-ta ist. nauk: 07.00.01: Istoriya Ukrayiny, Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet, Zaporizhia. (In Ukrainian).
- Zolotarev D. Yu. (2009), “K voprosu o vliyanii vseobshchey voinskoy povinnosti na emigratsiyu krymskikh tatar v posledney treti XIX – nachale XX st.”, in *Mezhnatsional'nyye i*

mezkhkonal'nnyye otnosheniya v Krymu i problemy formirovaniya tolerantnosti, PP "Zoloti Vorota", Kyiv, pp. 27–58. (In Russian).

Iton V. (2013), "Obzor Turetskoy imperii – London, 1798", in V. M. Kalashnikov, *Britanskiy vzglyad na Krym (khroniki, memuary, dnevniki XVII – pervoy chetverti XIX stoletiya)*, Nova ideolohiya, Dnepropetrovsk, pp. 109–129. (In Russian).

Kleyemanovo puteshestviye iz Veny v Belgrad i Novuyu Kiliyu, takozh na zemli Budzhatskikh i Nogayskikh tatar i vo ves' Krym s vozvrashcheniyem cherez Konstantinopol', Smirnu i Triyest v Avstriyu v 1768, 1769 i 1770 godakh, s priobshcheniyem opisaniya dostopamyatnostey krymskikh (1783), St.-Petersburg. (In Russian).

Lashkov F. F. (1886), "Statisticheskiye svedeniya o Kryme, soobshchennyye kaymakanami v 1783 godu", in *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 14, Odessa, pp. 91–156. (In Russian).

Lashkov F. F. (1896), "Istoricheskiy ocherk krymsko-tatarskogo zemlevladieniya", in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Vol. 24, pp. 35–71. (In Russian).

Lashkov F. (1916), "K voprosu o kolichestve naseleniya Tavricheskoy gubernii v nachale XIX stoletiya", in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Vol. 53, pp. 158–176. (In Russian).

Markevich A. I. (2003), "Pereseleniya krymskikh tatar v Turtsiyu v svyazi s dvizheniyem nasele-niya v Krymu. (Predstavleno akademikom S. F. Platonovym v zasedanii Otdeleniya Gumanitarnykh Nauk 16 noyabrya 1927 goda). Chast' pervaya", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 165–83. (In Russian).

Muftiyzade I. (1899), "Ocherk voyennoy sluzhby krymskikh tatar s 1783 po 1889 god", in *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, Vol. 30, Simferopol, pp. 1–24. (In Russian).

Ozenbashly A. (1992), "Rol' tsarskogo pravitel'stva v emigratsii krymskikh tatar", in N. Ibadul-layev (Ed.), *Zabveniyu ne podlezhit... (Iz istorii krymskotatarskoy gosudarstvennosti v Krymu). Nauchno-populyarnyye ocherki*, Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, Kazan, pp. 69–73. (In Russian).

Pallas P. S. (1999), *Nablyudeniya, sdelannyye vo vremya puteshestviya po yuzhnyim namest-nichestvam Russkogo gosudarstva v 1793–1794 godakh*, Transl. from German, Nauka, Moscow. (In Russian).

de Peyssonel' Sh.-K. (2009), *Zapiska o Maloy Tatarii*, Gerda, Dnepropetrovsk. (In Russian).

Petrov A. (1866, 1874), *Voyna s Turtsiyey i pol'skimi konfederatami. S 1769–1774 god*, Vol. I: God 1769, Saint Petersburg; Vol. III: God 1771, Saint Petersburg. (In Russian).

"Predely kochev'ya kubantsev s rossiyskimi vladen'yami v 1789 godu" (1853), in *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 3, Odessa, pp. 589–590. (In Russian).

Radde G. (1856), "Krymskiye tatory", in *Vestnik Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva*, Vol. XVIII, Dep. II: Issledovaniya i materialy, pp. 290–330. (In Russian).

Romm Zh. (1941), *Puteshestviye v Krym v 1786 g.*, Preface and comments by K. I. Ratkevich, LGU, Leningrad. (In Russian).

Skal'kovskiy A. (1850), *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya*, Part I: Geografiya, etnografiya i narodonaseleniye Novorossiyskogo kraya, Odessa. (In Russian).

Spisok naseleennykh mest po svedeniyam 1864 g., Vol. XLI: *Tavricheskaya guberniya* (1865), M. Rayevskiy (Ed.), Central'nyy statisticheskij komitet Ministervstva Vnutrennih Del, St.-Petersburg. (In Russian).

Sumarokov P. (1805), *Dosugi krymskogo sud'i, ili Vtoroye puteshestviye v Tavridu*, Part II, St.-Petersburg. (In Russian).

Tunmann (1936), *Krymskoye khanstvo*; Transl. from German by N. L. Ernst and S. L. Belyavs-kaya, Preface and comments by N. L. Ernst, Gosudarstvennoye izdatel'stvo Krymskoy ASSR, Simferopol. (In Russian).

Barkan Ö. L. (1953), "Tarihî Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", in *Türkiyat Mecmuası*, Vol. 10, Türkiyat Mecmuası, Istanbul, pp. 1–26. (In Turkish).

Calabî Afandî al-Akay, *Târihü'l-Kırîm (As-sab' u's-sayyârah), Dâru'l-Kutub, Kaahire. Mustafa Fâzil kth.*, 136. (In Turkish).

Çimen A. (2012), "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", in *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, No. 14 (3), pp. 183–216. (In Turkish).

Göyünç N. (1997), "Hâne", in *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 15, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), Istanbul, pp. 552–553. (In Turkish).

Gündüz A. (2012), "XIX. Yüzyılda Kırşehir'e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri (1861–1863)", in *Turkish Studies*, Vol. 7/1, pp. 1217–29. (In Turkish).

- Kavak N. (2014), *Karasu Kazası (1683–1744). Kırım Hanlığı'nda bir Yerleşme Örneği*, w/p. (In Turkish).
- Özdem Z. (2010), *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. (In Turkish).
- Öztuna Y. (1986), *Osmanlı Devleti Tarihi*, Vol. 1, Faisal Finans Kurumu Yayınları, İstanbul. (In Turkish).
- Öztürk Y. (2000), *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe. 1475–1600*, T. C. Kültür Bakanlığı, Ankara. (In Turkish).
- Öztürk Y. and İkiel C. (2001), “Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16–19. Yüzyıl)”, in *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 1, pp. 69–74.
- François de Tott (1996), *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Transl. by Reşat Uzmen, Milliyet Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

До питання про чисельність мусульманського тюркського населення у Кримському ханстві наприкінці XVIII ст.

Н. С. Сейтяг'яев

Питання щодо чисельності мусульманського тюркського населення в Кримському ханстві напередодні російського завоювання в 70-х рр. XVIII ст. має важливе значення для розуміння історії Криму і кримських татар, а також історії розвитку та занепаду золотоординської тюркської цивілізації. Вперше це питання було порушено в роботі Ф. Ф. Лашкова 1916 р. Він вважав, що за часів Кримського ханства “ступінь населеності країни не відповідала фізичним умовам, якими обдарована ця країна”.

У 1920-ті роки ідею Ф. Ф. Лашкова підтримав і спробував обґрунтувати додатковими аргументами А. І. Маркевич. Зазначені дослідники вважали, що чисельність населення Кримського півострова в ханський період була трохи вища ніж 300 тисяч осіб. У ті ж роки опонентом щодо них виступив А. Озенбашли, який стверджував, що в Кримському ханстві проживало понад 3 млн. осіб.

У цій статті розглянуті свідчення сучасників щодо чисельності населення в Кримському ханстві, а також дані кримських історичних творів. У дослідженні обґрунтовується доцільність розрахунку чисельності населення Кримського ханства на основі відомостей про кількість війська, розглядаються критерії розрахунку і вибору коефіцієнта, який слід використовувати в обчисленнях.

На основі даних, отриманих із зазначених джерел, розрахована кількість населення ханства в завершальні періоди його існування. З'ясовано, що перше значне зменшення населення ханства відбулося при останньому кримському ханові Шагін Гірею в 1777 р. Встановлено, що чисельність населення Кримського ханства в період до 1777 р. становила близько 1,44–3,2 млн. осіб, з яких 0,9–2,4 млн. становили кримські татари і 540–800 тис. – ногайці.

Ключові слова: кількість війська, коефіцієнт, Кримське ханство, кримські татари, ногайці, нуклеарна сім'я, подвір'я, розширена сім'я, чисельність населення

К вопросу о численности мусульманского тюркского населения в Крымском ханстве в конце XVIII в.

Н. С. Сейтягьяев

Вопрос о численности мусульманского тюркского населения в Крымском ханстве накануне российского завоевания 70-х гг. XVIII в. имеет важное значение для понимания истории Крыма и крымских татар, а также истории развития и упадка золотоординской тюркской цивилизации. Впервые эта тема была поднята в работе Ф. Ф. Лашкова 1916 г. Он считал, что во времена Крымского ханства “степень населенности страны не была в соответствии с теми физическими условиями, которыми одарена эта страна”.

В 1920-е годы идею Ф. Ф. Лашкова поддержал и попытался обосновать дополнительными аргументами А. И. Маркевич. Названные исследователи считали, что численность населения Крымского полуострова в ханский период была чуть выше 300 тысяч человек. В те же годы оппонентом им выступил А. Озенбашлы, который утверждал, что в Крымском ханстве проживало более 3 млн человек.

В данной статье рассмотрены свидетельства современников о численности населения в Крымском ханстве, а также данные крымских исторических сочинений. В исследовании

обосновывается целесообразность расчета численности населения Крымского ханства на основе сведений о количестве войска, рассматриваются критерии расчета и выбора коэффициента, который следует использовать в вычислениях.

На основе данных, полученных из названных источников, произведен расчет количества населения ханства в завершающие периоды его существования. Выяснено, что первая значительная убыль населения ханства имела место при последнем крымском хане Шагин-Гирее в 1777 г. Установлено, что численность населения Крымского ханства в период до 1777 г. составляла порядка 1,44–3,2 млн человек, из которых 0,9–2,4 млн составляли крымские татары и 540–800 тыс. – ногайцы.

Ключевые слова: двор, количество войска, коэффициент, крымские татары, Крымское ханство, ногайцы, нуклеарная семья, расширенная семья, численность населения

Стаття надійшла до редакції 12.01.2019